

Dilettanti en drukwerk

De achttiende eeuw is de eeuw van de verzamelaar, van de gentleman die zich als amateur uit belangeloze interesse wijdt aan de beoefening van letteren en kunst. Zo'n typische "gentleman-amateur" was bij voorbeeld Horace Walpole, die in Engeland een nieuwe levensstijl belichaamde waarin Parijse elegantie en Engelse eigenzinnigheid samenvloeiden. Financieel onafhankelijk door zijn afkomst als zoon van de eerste minister Robert Walpole, kon hij zich overgeven aan literaire liefhebberijen, aan een uitgebreide correspondentie en aan de verfraaiing van zijn villa Strawberry Hill. Samen met zijn korte roman *The Castle of Otranto* gaf dat bouwwerk de aanzet tot de "Gothick" stijl in de letterkunde en architectuur, waarvan Frankenstein en Fonthill Abbey later de meest bizarre voortbrengselen vormden. Op Strawberry Hill bracht deze "dilettant" behalve een collectie bric à brac ook een verzameling boeken bijeen, die samen met zijn briefwisseling en overige aantekeningen ten doel had een blijvend beeld van zijn tijd voor het nageslacht vast te leggen.

In de vorming van een welvoorzien bibliotheek onderscheidde Walpole zich overigens niet veel van zijn tijdgenoten, die evenals hij zich vaak onledig hielden met het bijeenbrengen van een uitgebreide boekerij. Op het terrein van het verzamelen van boeken vertoonde de achttiende eeuw, als op zoveel andere gebieden, een eigen gezicht. Particuliere bibliotheken waren sinds de Renaissance vooral gevormd als achtergrond voor de man van algemene ontwikkeling, die op alle wetenschapsgebieden nog met succes kon trachten thuis te raken. In wezen verschilden die bibliotheken niet van de weinige openbaar toegankelijke collecties: beide streefden met wisselend succes naar universaliteit en naar volledigheid. Zowel particuliere als openbare boekerijen van enige omvang waren echter zeldzaam. Haar aantal was uiterst beperkt, en in grootte door de bank genomen bescheiden. Een aanzienlijke bibliotheek vormde tot ver in de zeventiende eeuw eigenlijk meer een bezienswaardigheid voor toeristen dan een broedplaats van wetenschap. Ook de bekendste verzamelingen, van een Grolier, een De Thou, telden nauwelijks meer dan enige honderden titels, en in de meeste huisgezinnen vond men nog minder boeken dan tegenwoordig.

In de achttiende eeuw veranderde er echter het een en ander. Het culturele leven raakte in een stroomversnelling die bredere bedding zocht en die ook de wereld van het boek niet onaangetaast liet. In de eerste plaats was er dank zij

de groeiende belangstelling voor volksverlichting en onderwijs een toenemend aantal mensen dat kon lezen en schrijven, en als gevolg daarvan een grotere groep die nog iets meer wilde lezen dan de bijbel. Dat bracht met zich mee een sterkere vraag naar allerhande drukwerk, van volkslectuur tot iets dieper gravende verhandelingen voor de ontwikkelde burgerij. "The call for books was not in Milton's age what it is in the present", schreef Samuel Johnson tegen 1780. "To read was not then a general amusement: neither traders nor often gentlemen thought themselves disgraced by ignorance. The women had not then aspired to literature nor was every house supplied with a closet of knowledge."¹

Die nieuwe vraag naar lectuur maakte het boek in veel sterkere mate dan vroeger tot een modeartikel. Het aantal particuliere verzamelingen nam sterk toe, hoewel de collecties vaak een ander karakter droegen dan vroeger het geval was. Uitgangspunt was niet meer het bijeenbrengen van een volledige encyclopedie der wetenschappen in boekvorm, maar de vorming van een verzameling boeken die de weerslag vormde van de eigen liefhebberijen en voorkeuren. Er ontstaat een duidelijke splitsing tussen openbare bibliotheken, die naar volledigheid blijven streven, en particuliere bibliotheken, die meer toevallige verzamelingen worden in overeenstemming met iemands wetenschappelijke bezigheden of zo maar als gevolg van de wens een goed ogende collectie boeken te bezitten. Want dat laatste speelde een belangrijke rol: het werd mode een bibliotheek te bouwen, de bibliofilie bloeide op, en daarmee ook de vorming van bibliotheekgalerijen die door de trotse eigenaars zelden betreden werden. Dat elegante banden soms dienden om niet meer dan een schijn van geleerdheid en belesenheid in stand te houden moest ook Johnson ervaren, toen hij tijdens een bezoek aan Parijs in 1755 merkte dat de boeken in een zo'n fraaie bibliotheek voornamelijk uit versierde houten blokken bestonden.²

Afgezien van dergelijke aberraties kan men die nieuwe ontwikkeling toch niet anders dan heilzaam noemen. Boeken waren tot ver in de zeventiende eeuw vooral gebruiksartikelen, die na lezing werden doorgegeven of veronachtzaamd. Dat gold natuurlijk zeer in het bijzonder voor allerhande drukwerk als pamfletten, almanakken en losse toneelstukken, die weliswaar gretig aftrek vonden, maar niet zorgvuldig voor de toekomst werden bewaard. Slechts een enkeling als Samuel Pepys hield dergelijke efemera bewust bij elkaar. Daar komt nog bij dat dat kleine, vaak goedkoop uitgevoerde druk-

werk een zekere associatie met lichtzinnigheid had. Balladen, toneelstukken en tractaatjes van allerlei aard was de gemengde waar die op kermissen en jaarmarkten te koop werd aangeboden, en waarvan de angstige Pinchwife tevergeefs zijn jonge vrouw trachtte weg te houden:

Mrs. Pinchwife Pray, have you any ballads? Give me sixpennyworth.

Bookseller We have no ballads.

Mrs. P. Then give me *Covent Garden Drollery* and a play or two — O, here's *Tarugo's Wiles* and *The Slighted Maiden*; I'll have them.

Pinchwife No, plays are not for your reading. Come along...³

Een serieus persoon hield zich niet op met zulke blaadjes — wilde Sir Thomas Bodley niet toneelstukken weren uit zijn schepping, de Bodleian Library? Anderzijds vormden ze natuurlijk goede handel, en bestond in 1693 de voorraad pamfletliteratuur van een Engelse handelaar bij voorbeeld uit niet minder dan 2.000 riem van die ingenaaide boekjes. Geen wonder dat de regering probeerde er via een speciale belasting (pamphlet duty) in 1712 wijzer van te worden.⁴

Belangrijk is echter vooral dat in de achttiende eeuw de neiging groeide het verleden meer systematisch vast te leggen, en de overblijfselen ervan bewust te gaan verzamelen. Dat had onder andere tot gevolg dat incunabelen niet langer voor luttele stuivers als oud papier werden verkwaanseld. Efemera als toneelstukken en pamfletten profiteerden eveneens van de nieuwe interesse. Voor hen was deze aandacht dubbel belangrijk, aangezien ze vaak ongebonden werden verkocht, en derhalve extra kwetsbaar waren. Bijeengebracht in verzamelbanden — tamelijk willekeurige collecties vaak — vormen zij soms de wanhoop van de moderne bibliothecaris, die met die convoluten weinig op heeft, maar een feit is dat hun overlevingskansen er zodoende groter door werden. Juist in de tijd van de Verlichting groeide met de geletterdheid ook de boekenproductie enorm, zozeer zelfs dat de term “het papieren tijdperk” op z'n plaats lijkt. Door de verspreiding van pamfletten en tijdschriften, door de vorming van uitleenbibliotheken en leesgezelschappen, schreef Immanuel Kant, werd “die Lesesucht zum beynahe unentbehrlichen und allgemeinen Bedürfnis”.⁵

Overigens werden pamfletten als afzonderlijke categorie nog niet echt verzameld. Ze vormden vrijwel altijd een onderdeel van een grotere bibliotheek. Een niet te versmaden onderdeel soms, getuige bij voorbeeld de

Harleian Library, waarin naast zo'n 50.000 banden en 41.000 plano's in het begin van de achttiende eeuw ook 350 à 400.000 kleinere geschriften waren ondergebracht. Samen met enkele andere collecties legde deze verzameling de basis van het in 1753 opgerichte Brits Museum. Particulieren moesten het natuurlijk meestal kalmer aan doen dan Harley, maar speelden toch ook een belangrijke rol. Een voorbeeld van de nieuwe aanpak troffen we reeds aan in de bezigheid van Horace Walpole, die via zijn briefwisseling met uitgezochte correspondenten en via zijn memoires doelbewust een beeld van de verschillende aspecten van zijn tijd probeerde vast te leggen. En mocht hij zich op latere leeftijd wel eens laten ontvallen dat het voor hem allemaal niet meer zo hoefde – "I have no taste for and scarce ever read the pamphlets and political letters in the newspapers" – dan weerspiegelt die vermoeidheid zich toch niet in zijn bibliotheek, waar de verzamelbanden met pamfletten zich bleven aaneenrijgen.⁶

Blauwboekjes, vlugschriften en pamfletten

In deze zelfde tijd begon men zich ook voor het eerst serieus te interesseren in het pamflet als afzonderlijk produkt van de drukpers. De jonge etymologie trachtte een verklaring te geven van het woord zelf. In 1715 verscheen van Miles Davies, een voormalig geestelijke die onder andere in zijn levensonderhoud voorzag door zijn eigen publikaties langs de deuren te venten, een *Icon libellorum, or a critical history of pamphlets*. In zijn *Curiosities of literature* vertelt Isaac D'Israeli iets uit de inhoud van dit onvindbare geschrift. Behalve een geleerd overzicht van alle schotschriften sinds de oudheid biedt Davies ook een aantal verklaringen voor het woord pamflet, dat hij in navolging van de zeventiende-eeuwse John Minshew afleidt uit het Griekse *pan* (alles) en *pléthoo* (ik vul). Een pamflet is derhalve een *opusculum stolidorum*, het werk van dwazen, want de hele wereld is immers vol van dwazen.⁷ Andere, niet minder ingenieuze verklaringen kunnen we hier gevoeglijk terzijde laten, al mogen we in het voorbijgaan nog signaleren dat Samuel Johnson het in zijn woordenboek afleidde uit het Franse *par un filet*: een klein, ongebonden boekje, alleen door garen bij elkaar gehouden.⁸

Dergelijke afleidingen hebben later geen genade gevonden, maar zij bepalen ons wel bij de vraag wat een pamflet nu eigenlijk is. De meeste mensen hebben daar natuurlijk wel een idee van, maar zoals gewoonlijk zijn

de geleerden het niet eens. Zowel de oorsprong van het woord als de vraag wat er onder verstaan moet worden zijn nog altijd omstreden. Het enige wat met zekerheid valt te zeggen is dat het woord pamflet zoals wij dat kennen vanaf de zeventiende eeuw zijn moderne betekenis heeft gekregen van een geschrift dat op enigerlei wijze met de actualiteit verbonden is, en dat pamflet in die betekenis vanuit het Engels in de achttiende eeuw in het Frans en in andere talen is doorgedrongen.

Het woord pamflet is overigens veel ouder. We vinden het in het middelnederlands al in *Floris ende Blancefloer*, waar het van de hoofdpersonen heet dat

...mense oec te lesene sette

In Juvenale ende in Panflette

Ende in Ovidio de Arte Amandi (vers 333-335)

Panflette slaat hier op "Pamphilet" of "Panflet", een algemene benaming voor een Latijns dichtstuk uit de twaalfde eeuw, *Pamphilus*, dat in de latere middeleeuwen een zekere populariteit genoot. Parijse studenten werd verwezen tijd te besteden aan dit erotische dichtwerk ten koste van stichtelijker lectuur.⁹ De uitgang -et zou dan zijn gevormd naar analogie van "Esopet" voor "Aesopus", als de voor de scholen verkorte bewerking van die schrijvers. Deze etymologie wordt in de meeste woordenboeken ondersteund, maar voor anderen is die afleiding op z'n best "fanciful", of zelfs een "prétentieuze absurdité".¹⁰ Hoe dat ook zij, we komen de term in 1344 tegen bij Richard Bury, de schrijver van het *Philobiblion*, die ons zegt geringe pamfletten te verkiezen boven mooi opgetuigde strijdrossen, "panfletos exiguos phaleratis praetulimus palescedis", iets waar de meeste boekenminnaars wel geen moeite mee zullen hebben. Enige tijd later treffen we het woord ook aan bij Chaucer en ander dichters. In het Engelse taalgebruik handhaaft "pamflet" zich tot in de zeventiende eeuw in de betekenis van een boekje, elk klein drukwerk in proza of poëzie. Rond 1600 heeft het echter ook al een bijkomende betekenis, en wel van een verhandeling over een controversieel onderwerp, een strijdschrift. In die betekenis dringt het later in andere talen door als het Frans en het Nederlands, zoals boven reeds opgemerkt. Tot die tijd, en ook nog wel later, waren er vele andere termen in zwang om dergelijke geschriften aan te duiden: paskwil, libel, tractaat, blauwboekje (naar het blauwe papieren omslag waarin ze in de zeventiende eeuw verhandeld werden) en vlugschrift.

Al te lang moeten we bij deze etymologische kwesties waarschijnlijk

niet stilstaan: het is duidelijk dat met de opkomst van de drukpers de neiging groeide je zegje te doen in de vorm van een gedrukt geschrift, teneinde een zo groot mogelijk lezerspubliek te bereiken. Twee tendenties begeleidden hier van meet af aan de jonge typografie: enerzijds het praktische belang van drukkers en schrijvers bij een ongestoorde persvrijheid, en anderzijds de onbedwingbare neiging van regeringen om de drukpers alleen tot eigen nut en voordeel te gebruiken, en alle andere werk te verbieden, te verhinderen en te vervolgen. Dit betekent dat we slechts daar een belangrijke hoeveelheid vlugschriften mogen verwachten waar de centrale regeringen tijdelijk of blijvend zwak waren, of waar een zekere mate van drukpersvrijheid gewonnen was. Dat klopt ook met de feitelijke ontwikkeling: een eerste grote stroom pamfletten treffen we aan in de Duitse landen in de tijd van de Hervorming en de Boerenoorlog. Het ontbrak in het Roomse rijk aan een effectief centraal gezag, terwijl de verschillende landsvorsten elkaar met alle middelen – dus ook met de drukpers – bestreden. Eenzelfde situatie zien we in Frankrijk, waar schrijvers over controversiële onderwerpen onder de betrekkelijk sterke monarchieën van Frans I en Hendrik II weinig kans kregen. Maar na 1559, als het centraal gezag weifelend en onbeslist gaat optreden of zelfs verdwijnt in de partijstrijd, verschijnt plotseling een menigte pamfletten die zich intensief met de binnenlandse politiek bezighoudt.¹¹ Iets dergelijks herhaalde zich in de zeventiende eeuw, toen het adellijk verzet tegen het bewind van kardinaal Mazarin leidde tot een nieuwe burgeroorlog, de Fronde. De tractaatjes uit die dagen dragen zelfs een aparte naam, de *mazarinades*, waarvan er enkele duizenden verschenen in de jaren 1640 en 1650.¹²

In het algemeen was het echter een gevaarlijke zaak je in de nieuwe monarchieën met een geschrift in de politiek te mengen. Dat ondervonden bij voorbeeld in Engeland de vervaardigers van een werkje getiteld *The discovery of the gaping Gulph, wehereinto England is like to be swallowed by a French Marriage* uit 1579, waarin stemming werd gemaakt tegen een mogelijk huwelijk van koningin Elizabeth met de hertog van Anjou. De schrijver, John Stubbs, en de uitgever, William Page, werden beiden gegrepen en veroordeeld, en zagen op het schavot hun rechterhand afgehakt.¹³

Een stroom pamfletten kwam in Engeland pas goed op gang tijdens de burgeroorlog van de zeventiende eeuw, toen het verzet van het Parlement tegen het absolutistische streven van Karel I leidde tot de onthoofding van de laatste in 1649 en de instelling van een republikeins Gemenebest onder de

even absolutistische Cromwell. "The Age of Pamphlets" is die tijd wel genoemd, en niet ten onrechte, want in aantal overtreffen de geschriften uit die jaren wel zowat alles wat elders ooit werd gepresteerd.¹⁴ Die hele ontwikkeling werd gadeslagen door een pientere boekhandelaar, George Thomason, die er tussen het uitbreken van de vijandelijkheden in 1640 en de restauratie van Karel II in 1660 zijn werk van maakte elk boek, elk pamflet en elke krant in Londen of daarbuiten verschenen te verzamelen. Die geweldige collectie van meer dan 22.000 stukken (bijeengebonden in zo'n 2.000 delen) beleefde zowel tijdens zijn leven als daarna nogal wat wederwaardigheden, aangezien het niet onmogelijk was dat de regering van Cromwell de verzameling in beslag zou nemen wegende haar onwelgevallige tractaten die er deel van uitmaakten. Her en der verborgen overleefde de collectie tenslotte het Gemeenbest, opgestapeld in een magazijn in de vorm van tafels, bedekt met canvas. Ook daarna waren de problemen nog niet voorbij, want Karel II had er geen belangstelling voor, en de erfgenamen van Thomason leurden tevergeef met de massa drukwerk. Het geheel bleef echter bij elkaar, en werd tenslotte in 1762 door de koninklijke verzamelaar George III aangekocht en gedeponneerd in de bibliotheek van het Brits Museum.

Illustratief voor de polemische stijl van die dagen is de woordenwisseling tussen Salmasius en Milton over de "koningsmoord" op Karel I. De Fransman Claude de Saumaise, bekend onder zijn gelatiniseerde naam Salmasius, en opvolger van Scaliger te Leiden, was een van de bekendste geleerden van zijn tijd. In 1649 publiceerde hij op aandringen van de zoon van Karel I, de latere Karel II, een *Defensio regia pro Carolo I...*, waarin met een stortvloed van citaten het vreselijke van de terechtstelling van de koning werd aangevoerd. Het werk toont echter vooral aan hoe onbeholpen Salmasius in feite zijn opdracht vervulde: zijn eruditie stond hem als het ware in de weg iets anders te leveren dan een geleerde verhandeling volgens het recept van die dagen, en uit een opeenstapeling van historische vergelijkingen het afschuwelijke van de daad en de onschuld van de vorst te bewijzen. Londen, na de dood van Karel I, herinnert hem aan het Athene van de dertig tirannen aan het eind van de Peloponnesische oorlog, en zo verder: een associatief in plaats van een logisch opgebouwd requisitoir. Om de invloed van dit niettemin belangrijke geschrift tegen te gaan, deed een in Europa nauwelijks minder bekend schrijver, John Milton, een verweer het licht zien, *Pro populo Anglicano Defensio...* van 1651. Daarin valt op hoe de felle overtuiging van de auteur

in dit geval leidt tot een betoog dat veel moderner aandoet. Hier geen antiquarische geleerdheid, maar sarcasme en scherpe formuleringen die het geschrijf van zijn tegenstander uiteenrafelen en ontkrachten.¹⁵

In dit twistgeschrijf ontmoeten we – op hoog niveau – veel van waar **het in dergelijke pamfletten om ging**: meestal waren het geëmotioneerde maar weinig zakelijke betogen over vraagstukken van algemeen belang. Slechts een enkele keer treft een wat strakker betoog, al ontwikkelt zich in de loop van de tijd wel een nieuwe journalistieke stijl, die veel minder omhaal van woorden nodig heeft dan de oude omslachtige betoogtrant. In plaats van het aanhalen van precedentgevallen treedt een meer recht op de man af geschreven feitelijk relaas. Die nieuwe stijl kwam in Engeland in de achttiende eeuw al tot ontwikkeling, en geen wonder, waar we onder de pamfletschrijvers namen tegenkomen als Swift en Defoe, Samuel Johnson, en op het eind van de eeuw Edmund Burke. In Nederland liet een zakelijke prozastijl veel langer op zich wachten, zoals ieder weet die ooit met achttiende-eeuwse pamfletten te maken heeft gehad.

Wat echter in veel pamfletten opvalt is het gebrek aan redelijke argumenten: het zijn meest geschriften die een dubieuze redenering ondersteunen met twijfelachtige bewijzen, of, zoals George Orwell het niet onaardig omschreef: ze hebben niet veel meer te bieden dan “assertion backed up by doubtful authority”.¹⁶ Het belang ervan schuilt dan ook niet zozeer in de feitelijke inhoud van die blaadjes, maar veel meer in het feit dat ze kunnen gelden als een min of meer getrouwe afspiegeling van de publieke opinie in een bepaalde periode. Tot in de achttiende eeuw namen ze de plaats in van moderne kranten, en hielden ze een geregelde nieuwsdienst op gang. Veel van die blaadjes brengen dan ook “nieuwstijdingen”, of geven verslag van bepaalde gebeurtenissen in “een brief van een heer te A aan een heer te B”. In zoverre zijn ze daarom van groot belang bij de reconstructie van de publieke opinie, totdat in de achttiende eeuw de regelmatig verschijnende kranten die taak voor een deel overnemen.

Wel zij met enige nadruk gezegd: een min of meer getrouwe afspiegeling van de publieke opinie, want een zekere behoedzaamheid lijkt hier op haar plaats. Tenslotte werden schrijvers vaak door regeringen gehoord om een bepaald standpunt te verdedigen, terwijl voorts uit de omstandigheid dat iemand een pamflet vervaardigt nog niet kan worden afgeleid dat hij *dus* de mening van een groter publiek tot uitdrukking brengt. Het enige wat we uit

een hoeveelheid pamfletten over een bepaald onderwerp in een bepaalde tijd mogen afleiden is dat dat onderwerp in die tijd leefde. Met andere woorden: pamfletten zijn in de eerste plaats van belang als illustratiemateriaal, en dienen voor verder gaande doeleinden (zoals de geschiedenis van de openbare mening) met voorzichtigheid te worden gebruikt.

Politieke pamfletten dienen gewoonlijk om propaganda te maken voor of tegen een bepaalde zaak. Zij kunnen ons daarom informeren over de kwesties die aan de orde waren. Zo werd het uitbreken van de Nederlandse Opstand in de jaren rond 1568 begeleid door een aantal pamfletten dat de grieven van de opstandelingen onder woorden bracht en stemming tegen de Spanjaarden maakte. Maar in welke mate die geschriften invloed uitoefenden is niet duidelijk. Waarschijnlijk deden zij niet meer dan een latente ontevredenheid versterken. De Spaanse regering in Brussel was er bang voor, maar dat zegt weinig over de effectiviteit van die vlugschriften in een buitengewest als Friesland.¹⁷ Om de invloed van de rebelse propaganda na te sporen kunnen we daarom niet alleen afgaan op het verschijnen van pamfletten: we moeten de nawerking ervan in andere bronnen (regeringsstukken, correspondenties e.d.) aantreffen alvorens we iets over de invloed kunnen zeggen. Dat betekent dat pamfletten een bepaalde ontwikkeling eerder begeleiden dan haar rechtstreeks beïnvloeden, hoewel er op den duur natuurlijk een zekere wisselwerking kan optreden tussen gebeurtenissen en propaganda. Zo geeft het bekende geschrift van de abbé Sieyès uit 1789, *Qu'est-ce que le tiers état?*, een kernachtige samenvatting van de verlangens van de burgerlijke middenklassen, maar niemand zal willen beweren dat door dit pamflet (of door de broertjes en zusjes ervan) de Franse revolutie is uitgebroken. Anderzijds kan echter niet ontkend worden dat de loop van de revolutionaire ontwikkelingen in zekere mate de invloed heeft ondergaan van de voortdurende propagandistische actie van radicale pamfletschrijvers.

Een ander voorbeeld nog. Het is duidelijk dat de Belgische Opstand van 1830 in Noord-Nederland de nodige beroering wekte, en het lijkt geen twijfel dat de stemming in het noorden hevig geprikkeld was door het optreden van de "oproermakers" in het zuiden. Toch moeten we ons afvragen of het hele land nu werkelijk zo enthousiast was over de Tiendaagse Veldtocht van augustus 1831. Wie een aantal van de pamfletten uit die tijd doorleest amuseert zich niet alleen kostelijk, maar krijgt ook de indruk dat het Nederlandse volk zijn ongeduld nauwelijks kon bedwingen het "muitend rot" der

Belgen te lijf te gaan. Wie als geschiedschrijver echter alleen op die geschriften af gaat, ziet toch over het hoofd dat in de Betuwe bij voorbeeld de onwillige schutters met geweld bijeen werden gebracht.¹⁸ En wie als illustratie een krijgslied citeert als

Te wapen, Schutters! 't Gaat ten strijd!
Hoera!
Toont, dat gij brave borsten zijt!
Hoera!

moet wel bedenken dat de opsteller ervan, de Groningse hoogleraar in de Nederlandse letteren en welsprekendheid B.H. Lulofs, allerm minst blaakte van ijver een dergelijk lied voor het vaderland te vervaardigen, en daarvan in een ironisch voorwoord ook blijk gaf: "Schoon er krijgslieiden genoeg voorhanden, en er niets te vrezen zou zijn, ware het land met publicatien, verzen, preken en couranten te verdedigen, heb ik echter het dringend verzoek van een' der geëerde Heeren Officieren onzer manhaftige schutterij om een paar dichtregelen niet durven afslaan."¹⁹ Dergelijke reserves nemen overigens niet weg dat we in de pamfletten toch een geweldige en dankbare historiebron bezitten, die hier te lande zeker nog te weinig aangeboord is.

Intussen hebben we nu wel vastgesteld dat pamfletten belangrijk zijn, maar hebben we nog geen antwoord gegeven op de vraag: wat is nu eigenlijk een pamflet? "A prose controversial tract", volgens de elfde druk van de *Encyclopaedia Britannica*; "any publication of one hundred pages or less... and of some immediate or contemporary interest", volgens twee recente Amerikaanse bibliografen.²⁰ In Nederland schreef een boekhandelaar in 1788: "Men is gewoon pamphlets en boekjes te noemen zulke stukjes welke slegts 1. 2, 3 vellen groot zijn."²¹ De Utrechtse bibliothecaris Van Sommeren wierp het net iets ruimer, en wilde stukken tot tweehonderd bladzijden van een min of meer actueel karakter er nog toe rekenen.²² Daar kwam de historicus P.J. Blok tegen in het geweer, die in navolging van het *Woordenboek der Nederlandse Taal* een pamflet omschreef als "een al of niet gedrukt geschrift van geringen omvang, dat minder bladen bevat dan voor een boek noodig is, naar inhoud en vorm van vluchtigen, actueelen aard en dat als afzonderlijk werk, met of zonder slappen papieren omslag is uitgegeven".²³

Het is duidelijk dat we met dit geschrijf over de omvang op een verkeerd spoor zijn, dat slechts kan uitkomen op een oeverloos debat of een pamflet honderd of tweehonderd bladzijden of meer of minder mag omvat-

ten. Deze misvatting mogen we met D.J.H. ter Horst, die over deze zaak het scherpzinnigst heeft geschreven, wel terugvoeren op het feit dat de meeste pamfletten inderdaad “dunne, flodderige boekjes” zijn als “natuurlijk gevolg van hun vluchtig, haastig karakter”.²⁴ Iemand die iets te zeggen heeft over een actueel onderwerp heeft meestal geen tijd een dikke verhandeling te produceren. “The writer has a single idea to express, and he is in a hurry to express it.”²⁵ Maar volgt daar nu uit dat alle pamfletten dunne boekjes zijn? Met criteria ontleend aan de uiterlijke vorm komen we niet veel verder. Niet alle pamfletten bestonden bij hun geboorte uit enkele vellen druks, of werden ongebonden in de handel gebracht. Een aantal werd direct gehuld in een leren of perkamenten jasje, en sommige waren “zware jongens” die in omvang gemakkelijk boven de honderd of tweehonderd bladzijden uitkwamen. Niemand zal bij voorbeeld willen ontkennen dat Pieter Paulus’ verhandeling uit 1772 over *Het nut der stadhouderlyke regering, aangetoond by gelegenheid der geboorte van Willem Frederik, prince van Oranje...* (Kn. 18988) een pamflet is, en toch telt dit geschrift 201 bladzijden. En wie nog een ander sprekend voorbeeld wil kan een blik werpen in de twee delen van de *Grondwettige berstelling van Nederlands staatswezen* uit 1784 en 1786 (Kn. 20853 en 21282), die (het voorwerk niet meegerekend) respectievelijk 448 en 439 pagina’s omvatten.

In de verschillende catalogi van Nederlandse pamfletten treft men trouwens nog ettelijke andere voorbeelden aan van werken die de tweehonderd bladzijden te boven gaan, en die men toch de naam pamflet niet zou willen ontzeggen. Daarom kunnen we in navolging van Ter Horst slechts concluderen: uiterlijke criteria gelden voor het pamflet niet. Met andere woorden: pamfletten herkent men niet aan de vorm, maar aan de omstandigheid dat zij tot een bepaald genre literatuur behoren. De inhoud levert het belangrijkste criterium. Bovendien blijkt dan dat een zekere overeenstemming er wel degelijk is, want vrijwel allen zijn het erover eens dat een pamflet een zekere band heeft met de actualiteit, een reactie in druk of in handschrift is op het gebeuren van alledag.

De bekende boekhandelaar en uitgever Frederik Muller gaf in 1871 de volgende omschrijving: “*pamphletten* zijn grootere of kleinere vlugschriften over de staatkundige, kerkelijke en maatschappelijke gebeurtenissen van den dag, geschriften die voor het oogenblik en om aan tijdelijke behoefte en belangstelling te voldoen, om spoedig en voorloopig bericht te geven, maatre-

gelen en meeningen te ondersteunen of te bestrijden, enz. geschreven en verspreid worden; vlugschriften die alle onderwerpen behandelen welke onder het volk besproken worden, van den moord eens vorsten af tot op dien aan kind gepleegd, zoowel de onthoofding van een rijksadvocaat als het ontvluchten van een burgemeestersdochter enz., in één woord alles wat in de maatschappij voorvalt; zoodat ook menig lijvig werk, indien het voor de behoefte van het oogenblik geschreven is, (en zoo zijn er vele), tot de pamfletten behoort, en andere zeer beknopte werken er niet toe kunnen gerekend worden.²⁶

Beknopter gezegd: een pamflet is een gelegenheidschrift. In het algemeen geldt dat de Nederlanders traditioneel meer tot de categorie pamfletliteratuur hebben gerekend dan Engelse of Franse schrijvers, die de aanduiding "pamflet" meestal reserveren voor een bepaald soort controversiële geschriften over kerkelijke en staatkundige onderwerpen. We moeten daarbij bedenken dat dát genre in landen als Frankrijk en Duitsland door de beperking van de persvrijheid veel minder heeft gebloeid dan bij ons. Het laat zich daarom ook gemakkelijker als een aparte categorie afscheiden. In mindere mate geldt dit ook voor Engeland. De oogst is daar weliswaar groter dan in andere Europese monarchieën, en Engelse schrijvers beroepen zich ook met graagte op de vrijheid in hun land (die na 1688 formeel ook groter was), maar zij zien daarbij gemakkelijk over het hoofd dat uiteindelijk de Nederlandse Republiek het gouden land van de vrijheid van drukpers was onder het ancien régime.²⁷ Hier immers verscheen alles wat in de omringende landen verboden was, en hier bloeide derhalve ook de pamfletliteratuur het meest.

Daar komt nog bij dat die literatuur in Nederland later ook verreweg het beste is ontsloten en toegankelijk gemaakt in afzonderlijk uitgegeven catalogi. In Engeland staat daar behalve de beschrijving van de Thomason tracts weinig tegenover, en de Fransen doen het, afgezien van Moreau's *Bibliographie des Mazarinades*, met een tweetal catalogi door Amerikanen vervaardigd.²⁸ In Nederland beschikken we echter over een hele serie van dergelijke catalogi, waartoe in het midden van de vorige eeuw het initiatief werd genomen door de reeds genoemde Amsterdamse boekhandelaar Frederik Muller (1817-1881). Deze was de toonaangevende antiquaar van zijn tijd in ons land, een man van ontwikkeling en inzicht, die door zijn initiatieven op het gebied van uitgeven en verzamelen een internationale reputatië opbouwde. Al jong in de wereld van het boek terechtgekomen via een oom, Johannes

Müller — een braaf man, die weigerde de werken van Casanova te verkopen — deed Frederik Muller van zich spreken vanaf het moment dat hij in de jaren vijftig verschillende collecties Americana vormde en verkocht. Andere verzamelingen vormden voor hem de in die tijd nogal veronachtzaamde historische prenten en de pamfletliteratuur. Aangezien beide betrekkelijk weinig geld kostten lukte het Muller flinke collecties bijeen te brengen. De historische prenten beschreef hij zelf in een catalogus.²⁹ Aan pamfletten had hij in luttele jaren zo'n duizend delen verzameld, met in totaal 25 à 30.000 vlugschriften (waaronder vele dubbele) voor een halve à anderhalve gulden per deel. Ze werden voor hem gecatalogiseerd door de jonge P.A. Tiele en van 1858 tot 1861 gepubliceerd in een driedelige *Bibliotheek van Nederlandsche pamfletten*. Hierin werden de titels van zo'n 9.700 vlugschriften afgedrukt.³⁰

Deze *Bibliotheek* was bedoeld als aanzet tot de beschrijving van alle Nederlandse pamfletten, en bracht daarom de verzameling van Muller (die daarmee tegelijk in de verkoop werd gebracht) als eerste afdeling. De in het voorwoord uitgesproken hoop dat andere boekeringen voldoende materiaal voor een tweede afdeling zouden bieden werd al spoedig na het verschijnen van Tiele's werk gerealiseerd. Van 1866 tot 1868 verschenen de door J.K. van der Wulp verzorgde drie delen van de catalogus van pamfletten in de bibliotheek van Isaac Meulman (1807-1868). Meulman was een Amsterdamse makelaar in suiker die het op middelbare leeftijd wegens zijn gezondheid kalmer aan moest gaan doen, en ter verpozing een aanzienlijke historische bibliotheek vormde, waaronder zo'n 19.000 pamfletten. Hiervan werden de ruim 9.400 titels die nog niet in Mullers catalogus voorkwamen door Van der Wulp beschreven en toegankelijk gemaakt; de collectie zelf werd na de dood van Meulman aangekocht door de Universiteitsbibliotheek te Gent.³¹

Goed voorbeeld doet goed volgen, en in het spoor van deze twee particuliere initiatieven maakten nu ook de beheerders van openbare collecties zich op de aan hen toevertrouwde pamfletten via gedrukte catalogi nader bekend te maken. Reeds kort na de door Tiele verzorgde delen had H.C. Rogge een catalogus het licht doen zien van de pamfletten in de bibliotheek van de remonstrantse kerk te Amsterdam, een beschrijving van enige honderden banden met vlugschriften betreffende de strijd tussen remonstranten en contra-remonstranten en andere kerkelijke onderwerpen. Een meer algemene verzameling vormde die bijeengebracht in de Bibliotheca Thysiana, de collectie waarvoor de Leidse geleerde Johannes Thysius in de zeventiende eeuw de

basis had gelegd. Samen met pamfletten uit de Leidse Universiteitsbibliotheek werden zij beschreven door de conservator, L.D. Petit, die in 1882 de eerste twee delen uitgaf. Later volgden nog een tweetal supplementen. Aangezien ook deze catalogus zich beperkte tot titels die niet in de andere catalogi voorhanden waren, werden hier in totaal zo'n 9.000 vlugschriften beschreven uit een collectie die zeker het dubbele aantal nummers bevat.

Knuttel en zijn catalogus

Intussen wachtte in het begin van de jaren 1880 de omvangrijkste Nederlandse collectie nog altijd op een effectieve ontsluiting. Het gold hier de in de Koninklijke Bibliotheek bijeengebrachte hoeveelheden vlugschriften, die tenslotte in W.P.C. Knuttel hun beschrijver zouden vinden. De grondslag voor die verzameling vormde de zogenoemde *Bibliotheca Duncaniana*, die in 1798 samen met andere boeken uit stadhouderlijk bezit was opgegaan in de Nationale Bibliotheek. Joan Duncan (1690-1753), advocaat en "ordinaris raed en requestmeester" van de prins van Oranje, was een letterlievend man, die tijdens zijn leven een collectie van zo'n 20.000 vlugschriften verzamelde voor de periode 1516-1749.³² Hoewel hij had verzuimd de bestemming ervan bij testament te regelen, beschikte het Hof van Holland met instemming van de erfgename toch dat de "*rare, en zogenaemde Politique Tractaten*" overeenkomstig de wens van de overledene konden worden overgedragen aan de stadhouderlijke familie.³³

De pamfletten, bijeengebonden in zo'n 400 roodleren banden, gingen derhalve over in het bezit van de Oranjes. Na enkele jaren zal vooral de jonge stadhouder er wel plezier in gevonden hebben: Willem V was immers persoonlijk geïnteresseerd in boeken en breidde de ruim 5.000 delen die hij bij zijn geboorte erfde nog aanzienlijk uit.³⁴ Als afzonderlijk bestanddeel van de stadhouderlijke bezittingen bleven de Duncaniana ook na de confiscatie van 1795 bewaard, al verwierf de Koninklijke Bibliotheek later nog diverse interessante toevoegingen op dit gebied. Daartoe behoorden zo'n duizend pamfletten betreffende de zuidelijke Nederlanden uit de bibliotheek van G.J. Gérard in 1818, en eerder al onder koning Lodewijk Napoleon een onbekend aantal uit de collectie Romswinkel in 1807. Wellicht mag men deze laatste identificeren als de in de vorige eeuw gesignaleerde "Witte" collectie van

pamfletten, ongeveer 8.000 stuks, genoemd naar de witte perkamenten banden waarin zij waren samengebonden.³⁵

In de loop der negentiende eeuw werd de catalogisering enige malen met wisselend succes ter hand genomen. In 1825–1826 werd in handschrift een *Register van de Bibliotheca Duncaniana* vervaardigd in vier grote delen, maar de vraag lijkt gewettigd of deze van veel praktisch nut zijn geweest.³⁶ In 1839 kreeg mr. H. Vollenhoven toestemming voor eigen gebruik een catalogus op fiches te maken van enkele verzamelingen pamfletten. Van dit werk ontbreekt thans elk spoor.³⁷ Vollenhoven was hiertoe gekomen door zijn belangstelling voor de bibliotheek, waarmee hij ook ambtshalve te maken had door zijn functie als chef van de afdeling Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen op het ministerie van Binnenlandse Zaken, de afdeling waaronder ook de Koninklijke Bibliotheek ressorteerde.

In 1877 werd als tijdelijk ambtenaar aangesteld W.P.C. Knuttel (1854–1921), met als speciale opdracht het vervaardigen van een pamfletten-catalogus. Knuttel was een jonge theoloog, die het predikambt moest laten varen door een beginnende doofheid, die hem in toenemende mate zou plagen. Hij had de kenmerkende vlijt en werklust van de negentiende-eeuwse geleerde, met de bijbehorende eruditie en brede belangstelling. Zoals uit de lijst van zijn publikaties blijkt gold zijn voorkeur vooral de kerkgeschiedenis. In de bibliotheek moest hij het werk aan de pamfletten al spoedig onderbreken voor andere dringende catalogiseringswerkzaamheden, maar na verloop van tijd vond zijn eigenlijke opdracht toch uitvoering. Voor de beschrijving werden de in convoluten samengebrachte pamfletten losgehaald, en afzonderlijk van een grijs papieren omslag voorzien. De verdere gang van zaken laat zich moeilijk reconstrueren, maar in 1889 verscheen in elk geval het eerste deel van de *Catalogus van de pamflettenverzameling berustende in de Koninklijke Bibliotheek*, met tussenpozen gevolgd door andere, totdat in 1916 het zevende en laatste deel verscheen dat de erin beschreven pamfletten tot 1853 bestreek; in hetzelfde jaar kwam tevens een supplementdeel uit over de gehele bestreken periode. Een registerdeel voltooide het werk in 1920.³⁸

Alleen al dit volhardingsvermogen dwingt bewondering af, maar we mogen Knuttel ook nog wel om andere redenen eren. Hij verenigde in één catalogus de titels van ongeveer 32.000 pamfletten, en leverde daarmee meer beschrijvingen dan de drie catalogi van Tiele, Van der Wulp en Petit te zamen. Onbegrijpelijk is het dat Fruin op deze praktijk kritiek meende te moeten oe-

fenen: volgens hem had Knuttel alleen die titels moeten leveren die niet in een van de andere catalogi beschikbaar waren.³⁹ De ervaring met het naspeuren van titels in catalogi leert toch hoeveel plezieriger en sneller het werkt om een aantal titels in één catalogus verenigd te vinden dan over verschillende verspreid. De meeste titels uit de eerder verschenen werken vindt men in Knuttels werk bijeen, zodat de onderzoeker vaak kan volstaan met het raadplegen van Knuttel. Bovendien geeft Knuttel regelmatig aan of een pamflet al in een van de eerdere catalogi is beschreven. Door zijn omvattendheid heeft de catalogus van de pamfletten in de Koninklijke Bibliotheek in de loop der jaren het karakter van een Nederlandse bibliografie van pamfletten gekregen, en niet geheel ten onrechte. Maar we moeten wel bedenken dat de andere catalogi nog immer titels bevatten die niet in Knuttels werk voorkomen (behalve de bovengenoemde catalogi verschenen nog overzichten van pamfletten in de Universiteitsbibliotheeken van Utrecht en Groningen). Bovendien heeft de Koninklijke Bibliotheek na het afsluiten van Knuttels catalogus nog vele pamfletten verworven, zodat men er rekening mee moet houden dat "niet in Knuttel" niet automatisch "niet in de Koninklijke Bibliotheek" betekent.

Wanneer we het werk van Knuttel met z'n voorgangers vergelijken, dan zijn er enkele opvallende verschillen. Knuttel geeft, zoals boven reeds opgemerkt, veel meer titels dan de anderen. Bovendien loopt zijn werk door tot 1853, terwijl zijn voorgangers veel eerder eindigden: Tiele bij 1702, Van der Wulp bij 1713, en Petit aanvankelijk eveneens bij 1702 (latere supplementen verlegden de grens naar 1800). Dit kwam wel in de eerste plaats door het mindere belang dat in de vorige eeuw aan de achttiende-eeuwse geschiedenis werd gehecht. De interesse ging in overwegende mate uit naar de Opstand en het goud van de zeventiende eeuw, waarnaast de "pruikentijd" als een eeuw van verval gold, met alleen op het eind nog wat rumoer rond de patriottenbeweging.

Muller moest van die achttiende-eeuwse publikaties niet veel hebben: ze waren "meest alle van zóó jammerlijken inhoud, geest en onderwerp, dat aan de kenners de moed ontzinkt hun bestaan behoorlijk te constateren".⁴⁰ In die waardering is later wel het een en ander veranderd, en we kunnen er Knuttel (en ook mej. Ruys, die Petits werk voor de achttiende eeuw voltooid) slechts erkentelijk om zijn dat zij het met de Spaanse Successieoorlog (1702-1713) niet voor gezien hielden. Dat Knuttel halt hield bij 1853 zal wel een toevallige oorzaak hebben — een kwestie van uitputting wellicht. In

zekere zin heeft de Aprilbeweging van dat jaar in Knuttel een laatste slachtoffer gemaakt. Er is natuurlijk geen dwingende reden om 1853 als afsluitdam te nemen: gezien het feit dat het pamflet als gelegenheids geschrift tot op de dag van vandaag is blijven verschijnen is er eigenlijk alles voor te zeggen geen grens in de tijd aan te geven. Het moderne pamflet komt uiteindelijk voort uit dezelfde schrijfdrift die ook onze voorvaderen bezielde. Wel is het zo dat het pamflet sinds de achttiende eeuw z'n karakter van nieuwsbrief is kwijtgeraakt door de opkomst van de krant als geregelde bron van nieuwsvoorziening (zoals boven reeds opgemerkt). Daardoor is het pamflet meer tot z'n rol van strijdschrift beperkt, en tot vlugschrift waarin allerhande rampen en curiositeiten uit de doeken worden gedaan. In onze tijd is de rol van het gedrukte pamflet teruggedrongen door de opkomst van de stencilmachine en van geheel andere publiciteitsmedia dan de drukpers.⁴¹

Keren wij echter naar Knuttels werk terug. Voor de zestiende en zeventiende eeuw bevat het ongeveer 16.000 titels: minder dus dan zijn voorgangers gezamenlijk. Een vergelijking is hier echter moeilijk te maken doordat de meningen over wat een pamflet nu eigenlijk is bij de heren nogal uiteen liepen. Afgezien nog van de vraag of een pamflet door z'n omvang kan worden gekarakteriseerd is het ook zo dat er in de verschillende catalogi verschillend materiaal voorkomt. Knuttel signaleert dit zelf in zijn voorwoord, waar hij over de catalogus van Van der Wulp opmerkt dat men erin vindt "een aantal geschriften, die wel zeer belangrijk of zeldzaam zijn, maar waarvan moeielijk beweerd kan worden dat zij tot de pamfletten behooren".⁴²

Het belangrijkste geschilpunt betreft hier de plakATEN. In aansluiting aan het *Woordenboek der Nederlandsche Taal* kunnen we onder plakATEN verstaan een bepaald genre van overheidspublicaties: verordeningen of ordonnaties die door de centrale of lagere overheid worden uitgevaardigd. Als zodanig zijn ze te onderscheiden van de pamfletten, die in principe de mening van een bepaalde particuliere persoon (of groep van personen) weergeven. Dit onderscheid is echter lang niet altijd zo gemaakt. In het buitenland bekomert men zich er blijkbaar niet om, getuige althans de catalogus van de Thomason tracts, of de recente catalogus van Franse politieke pamfletten, waarvan de Amerikaanse samenstellers "government publications" (arrêts, édits, déclarations en dergelijke) zelfs tot de "largest single category of pamphlets" rekenen.⁴³ Hiertegen kan niet veel worden aangevoerd, behalve dan dat het onderscheid in principe wel te maken is. Waar het niet gemaakt

wordt — als in de Franse omstandigheden — wijst het er nog eens op dat “echte” pamfletten, als min of meer vrije geschriften van particuliere personen, in andere landen zeldzamer zijn dan bij ons.

Niettemin namen ook de Nederlandse pamfletbeschrijvers soms reeksen plakكاتen in hun catalogi op. Knuttel had als uitgangspunt ze niet op te nemen, maar hield z'n eigen principe niet altijd even nauwkeurig in het oog, nog afgezien van het zwak dat hij direct al beleed voor de plakكاتen betreffende de twisten tussen remonstranten en contra-remonstranten. In het algemeen is echter in de Koninklijke Bibliotheek dit verschil tussen pamfletten en plakكاتen steeds erkend; de plakكاتen in haar bezit werden door mej. E.M.A. Timmer daarom ook verenigd in een aparte catalogus (die eigenlijk meer een register op de in portefeuilles bijeengebrachte plakكاتen vormt).⁴⁴

Tot slot nog enkele woorden over de inrichting van Knuttels catalogus. In het maken van de titels paste de vervaardiger zich natuurlijk aan bij de praktijk van zijn dagen; zo liet hij direct na het beginwoord vaak woorden uit de (soms ellenlange) titels weg, terwijl we tegenwoordig zo'n titel liever in het midden of aan het eind zouden bekorten. Voor de gebruiker van de gedrukte catalogus is dit echter minder storend dan voor de ambtenaren op de bibliotheek, die de door Knuttel gemaakte titels in het eigen catalogusapparaat moesten verwerken, en daarbij nogal eens op problemen stuitten, aangezien veel pamfletten met dezelfde (of ongeveer dezelfde) woorden beginnen.⁴⁵

In navolging van zijn voorgangers heeft Knuttel de pamfletten eerst chronologisch naar jaar geordend. Dit ligt natuurlijk voor de hand bij een verzameling geschriften die zozeer met de gebeurtenissen van een bepaald jaar in het verleden zijn verbonden, al kan het problemen opleveren met die pamfletten die zich niet nauwkeurig in een bepaald jaar laten dateren (aangezien vele ongedateerd zijn moet interne evidentie vaak uitkomst bieden). Knuttel heeft echter evenmin als de andere heren altijd consequent gehandeld, met name niet waar hij pamfletten soms op jaar van uitgave heeft geplaatst en soms bij het jaar waarop zij slaan. Veelal zullen die jaren samenvallen: een pamflet uit 1672 slaat meestal ook op een gebeurtenis uit dat jaar. Dit hoeft echter niet altijd het geval te zijn. Men denke bij voorbeeld aan de bekende “De Witten—oorlog” uit het midden van de achttiende eeuw, waarin pamflettisten een actuele politieke strijd uitvochten in de vorm van “historische” verhandelingen over de politiek van Johan de Witt.⁴⁶ Bepaalde geschriften kunnen ook tweemaal als pamflet gebruikt worden — gewoonlijk

natuurlijk als herdruk kort na de oorspronkelijke uitgave, maar er is ook het curieuze geval van een pamflet uit 1781 genaamd *Engelse Tieranny* (Kn.19729), dat in de Eerste Wereldoorlog terwille van de Duitse propaganda in een facsimile-uitgave wederom verspreid werd om stemming tegen Engeland te maken.⁴⁷ Bovendien kunnen bepaalde geschriften soms een pamflet-functie krijgen. Ter Horst noemt als voorbeeld Erasmus' geschrift uit 1524 over de vrije wil, dat in de tijd van het Twaalfjarig Bestand door de remonstranten als strijdschrift gebruikt werd: hier was een boekje dus tot een pamflet geworden door het gebruik dat strijdende partijen ervan maakten.⁴⁸

Bij het doorbladeren van Knuttels levenswerk komen deze (en andere) punten naar voren: men heeft hier, ondanks de beperkingen en inconsequenties die aan elk mensenwerk nu eenmaal eigen zijn, als het ware de apogée van "dat geslacht van nederige geschriften" (Ter Horst) dat ons soms niet minder dan diepgaander verhandelingen de "Sparks of Truth" voor ogen tovert waarvan Samuel Johnson sprak⁴⁹ en waar het de historicus en de bibliograaf, als in ruimere zin elkeen die zich met de erfenis van het verleden bezig houdt, uiteindelijk toch om te doen is.

H. van der Hoeven